

El Forn de Cal Bassacs

David Olivares

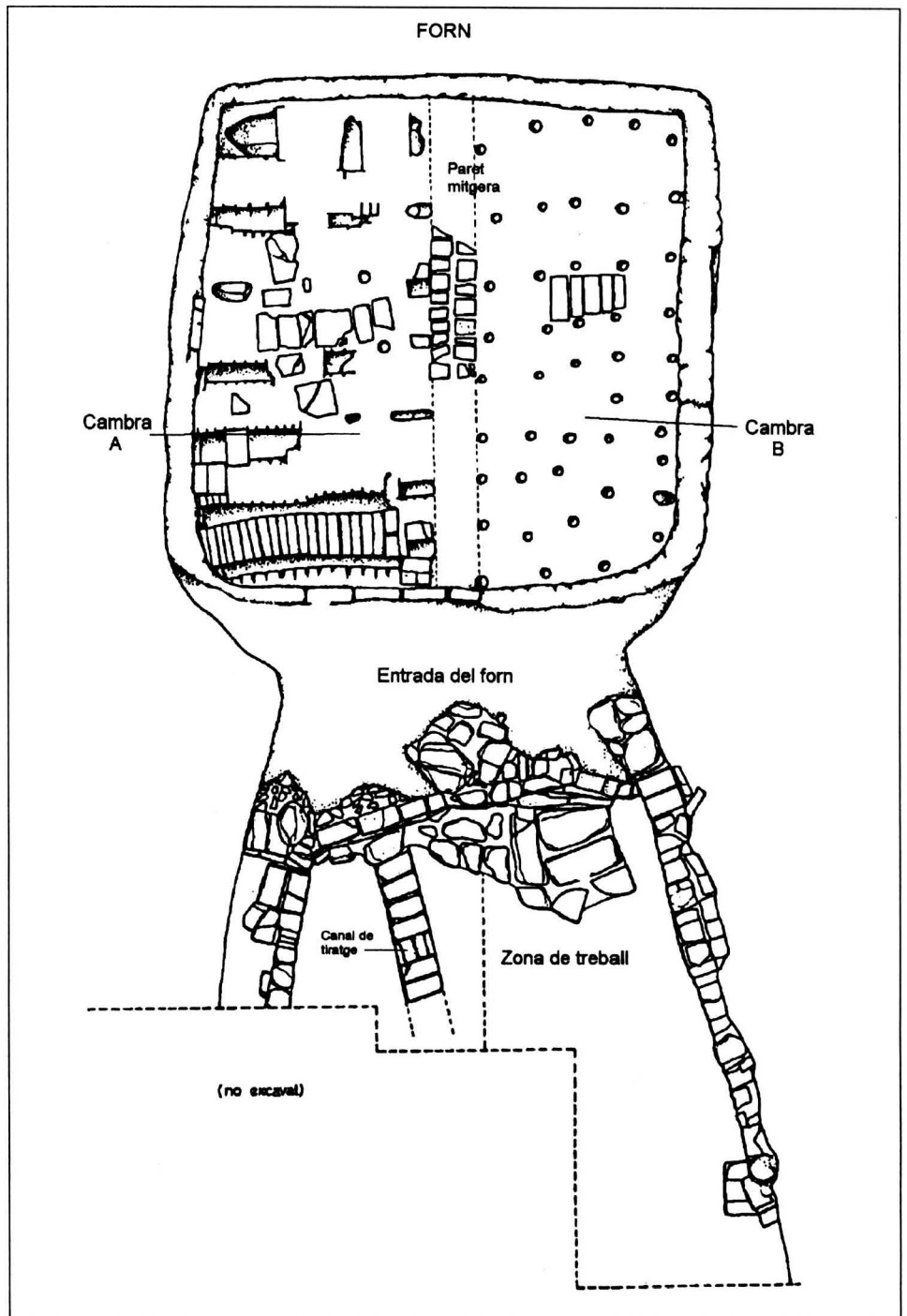
L'excavació del Forn de Cal Bassacs es portà a terme entre els dies 14 i 19 del març de 1994, i consistí en l'excavació d'un forn, amb dues cambres independents, que fou localitzat de manera accidental a la barriada de Cal Bassacs, situada a un quilòmetre escàs de Gironella, prop de la carretera C-1411. Es troba proper a la capella de Sant Marc, que dóna nom genèric a tota aquesta zona, de fàcil localització, a la comarca del Berguedà. Les seves coordenades UTM. són: 31TDG075529.

En realitzar uns treballs agrícoles en un camp de la finca coneguda com els Clots de Sant Marc, la rella del tractor topà amb una estructura soterrada que, en rebentar-se, deixà al descobert una cavitat. En descobrir el forat, el Sr. Ramon Roca, arquitecte i veí d'una casa propera, comunicà el fet a la Sra. Araceli Martín, arqueòloga territorial del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Després de la corresponent inspecció, l'estructura descoberta, de terra cuita, fou inicialment interpretada com la cambra d'un forn. Es decidí la seva excavació i els treballs foren encarregats a Arqueociència S.C.P.

Aquest forn, sobre el qual no coneixem cap tipus de documentació escrita ni cap dada sobre una possible denominació, ha estat anomenat per nosaltres Forn de Cal Bassacs o Forn de Sant Marc, per la proximitat de la casa i la capella de Sant Marc.

Descripció de la intervenció

En descobrir l'estructura de coberta del forn i la cavitat que amagava dins, sols es podia veure una petita part de l'interior. Per a poder portar a terme l'excavació del forn va caldre fer una neteja superficial inicial de la superfície que ocupava el forn (que va resultar ser major del que pensàvem en un primer moment), per tal de poder delimitar en planta tota la zona per excavar i les estructures conservades.

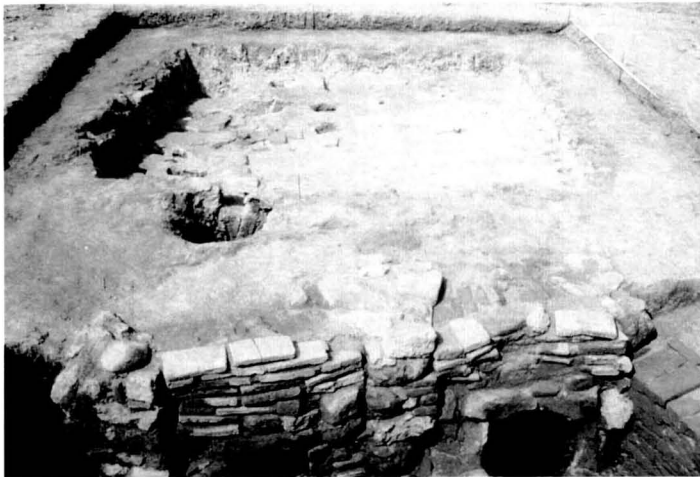


Planta general

Inici dels treballs d'excavació i de delimitació del forn, on s'aprecia la coberta superficial de la terra del camp.



Vista general del forn un cop excavat, amb les boques en primer terme i la graella al fons.



La delimitació inicial deixà al descobert els límits del forn, marcat per una estructura de poc gruix d'argila cuita i que formava les parets de la graella, que es trobava envoltada per les argiles naturals. Aquesta paret tancava un espai de 390 per 440 cm reblert amb runa (teules, maons i pedres), que procedia possiblement del mateix enderroc de les parets exteriors del forn.

L'excavació d'aquesta capa de runa deixà al descobert la graella utilitzada per la cuita de l'obra, de planta lleugerament rectangular i que, malgrat que semblava ser contínua, presentava dues parts diferenciades. L'esquerra (mirant des de l'entrada) era formada per forats força grans resultants de l'espai que quedava buit entre les arcades que es veien inicialment; en excavar l'interior del forn comprovàrem que aquestes arcades eren el suport de la graella esmentada. La part dreta havia estat resolta amb forats rodons i més petits, que travessaven una volta d'argila cuita.

La delimitació de les parts del forn continuà amb les boques d'alimentació de foc, els llocs per on s'introduïa la llenya i el carbó per cremar, que també eren dues i donaven accés a sengles cambres independents. D'aquesta manera la intervenció continuà amb l'excavació dels nivells de terra i cendres que trobàrem a l'entrada del forn, així

com de les possibles estructures que poguessin aparèixer. L'excavació de l'entrada, que formava una zona de treball (per les tasques d'alimentació del forn), consistí en l'excavació i exhauriment de l'estratigrafia fins que arribàrem al nivell de les argiles naturals, regularitzant en algun cas talls per a una millor observació de l'estratigrafia. Acte seguit procedirem a l'excavació de l'interior de les dues cambres del foc, que en aquest cas hem distingit com a cambra A i cambra B (esquerra i dreta respectivament segons s'accedeix al forn), ja que que es tracta de dues cambres totalment independents.

Descripció del forn

Abans de tot cal agrair les explicacions aportades pel senyor Francesc Vidal, teuler d'ofici i actualment encara en actiu a Olost de Lluçanès, a la comarca d'Osona. Les seves explicacions ens han servit per a contrastar alguns punts relacionats amb el forn i amb el treball allà realitzat. La seva experiència ha resultat també molt profitosa a l'hora d'establir algunes conclusions.

El Forn de Sant Marc era format per dues cambres de combustió, soterrades i sense comunicació interior (identificades com A i B), i amb dues boques d'alimentació independents (una per a cada cambra). Sobre

les dues cambres es construï la graella, on es dipositava l'obra d'argila que es coïa per efecte del calor generat en ambdues cambres. El forn es completava amb una zona exterior de treball on es realitzaven les tasques relacionades amb l'aprovisionament del forn, com l'entrada del combustible i la neteja de la instal·lació.

Les cambres

El que s'ha conservat principalment d'aquest forn són les seves estructures soterrades i algunes exteriors. Les estructures aèries, no conservades, eren les parets de maons i pedres que formaven la cambra on es feia la cuita de l'obra i delimitaven tot l'edifici del forn.

L'estructura de combustió fou construïda a partir d'un rebaix realitzat en el terreny natural (argiles i roca), en el qual es construïren ambdues cambres de combustió i les estructures exteriors. Inicialment es construïren dues parets laterals d'argila cuita i d'uns 30 cm de gruix, que s'adosaven al retall resultant, i que formaven la «caixa» del forn. Dins aquesta es construïren les cambres A i B, separades per una paret mitgera de 210 cm d'alt i 36 de gruix, que interpretem que devia ser feta en argila cuita.

Ambdues cambres de foc semblen construïdes a l'ensens, donada la seva integració en l'estructura d'argila cuita i les seves dimensions. Cal dir però que no són idèntiques, especialment en la coberta, el que també afectà la construcció de la graella. Ambdues cambres eren fetes amb parets de maons, prims o gruixuts, lligats amb fang, i la paret interior era formada per la mateixa argila natural retallada verticalment fins al nivell de la boca d'alimentació, des d'on es construï amb pedres i maons. En canvi, les parets del fons no anaven recobertes amb cap tipus de material, amb l'argila cuita i la roca nues.

La cambra A presentava en alguns punts de les parets uns rajols prims que tapaven els maons constructius i procuraven un millor acabat de les parets (es podria haver enrajolat tot l'interior de les cambres, però no podem assegurar-ho). L'alçària interior oscil·la entre 200 i 190 cm, i la llargària i l'amplària són, respectivament, de 500 i 130 cm. El més destacable és la graella i el seu suport, amb les arcades bastides amb maons gruixuts i de punt d'ametlla, un tipus entre els de mig punt i els apuntats, i que semblaven vençudes. Cal dir que sobre les arcades aparentment vençudes la graella queda al mateix nivell que la de la cambra B.

Les arcades que es conserven apuntades són en els extrems de la cambra, i si s'haguessin ensorrat i la cota de funcionament

de la graella de la cambra A fos la de les arcades apuntades, la graella de cada cambra hauria funcionat a una alçada diferent. Segons l'opinió del Sr. Francesc Vidal, ja esmentat anteriorment, la zona de cuita podria haver funcionat perfectament sobre les arcades apuntades malgrat que el terra no fos pla.

En aquesta cambra les parets no eren iguals, car l'esquerra era feta amb maons prims fins a mitja alçària i després continuava amb maons gruixuts. En canvi, la paret dreta era feta gairebé tota amb maons prims; a la cambra B les parets són més semblants entre si. Cal remarcar, però, la dificultat que presentava observar en molts casos aquests detalls constructius a causa de la vitrificació que, per efecte de les altes temperatures assolides dins les cambres de combustió, havia sofert l'argila dels maons. Aquesta capa de llússor vítria i color verd fosc cobria la major part de l'interior. Les altes temperatures havien provocat també la fusió d'alguns dels maons de les arcades, cosa que consolidava l'estructura.

L'interior de la cambra A va aparèixer reblert, en unes tres quartes parts, per terra, runa i grans pedres (la cambra B es reblí fins a la meitat aproximadament). La presència d'aquest nivell, igual com en la cambra B, fa pensar que les cambres foren reblertes per a inutilitzar el forn, de la mateixa manera com a l'exterior s'haurien tapat les boques de foc per a impedir-hi l'accés. Sota aquest reompliment hi havia una capa d'uns 10 cm de potència de cendres força pures i humides, de color negre fosc, que devien quedar de manera residual després dels treballs en el forn. Aquests estrats de cendres cobrien el fons del forn, que aprofitava directament el terreny natural.

Dins la cambra B l'estratigrafia era pràcticament la mateixa que en la A, i de fet ambdues cambres responien a un plantejament constructiu similar però amb solucions diferenciades per a la graella. La



Interior de la cambra A del forn, durant el procés d'excavació. Al fons de la imatge veiem la boca d'alimentació.

Interior de la cambra B del forn, un cop excavada.

cambra B fou resolta amb una volta de canó més o menys irregular i suportada per les parets interiors de maons, que arrencava a una alçada aproximada de 120 cm respecte de la cota inferior de la cambra. Aquesta volta de 205 cm d'alçada màxima era contínua fins a la boca de la cambra, i quedava perforada pels forats de cuita de la graella. La cambra B feia 490 cm de llarg per 110 d'ample.

Les boques d'alimentació d'ambdues cambres s'integraven en la paret frontal, feta amb pedres i maons, i aprofitaven com a llinar una llosa gruixuda de pedra que formava part d'un sòcol de pedres més o menys planes i gruixudes que hauria servit com a base a per introduir llenya en el forn.

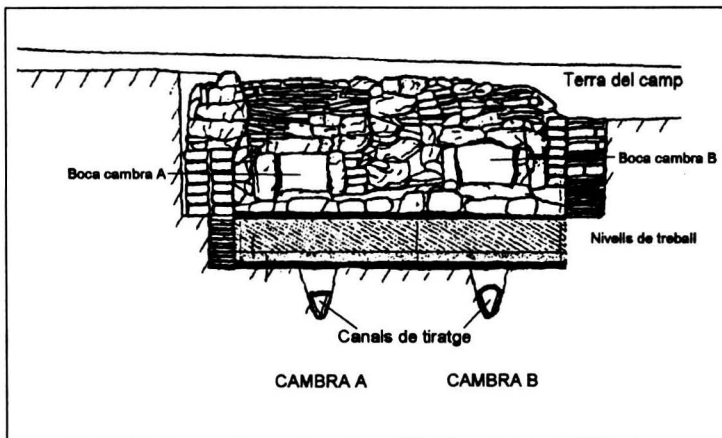
Inferim que el forn disposava d'un sistema de tiratge del foc per a assolir una major o més adequada temperatura. Aquest sistema consistia en unes conduccions d'aire fetes amb maons i de secció triangular (en la cambra A eren fetes íntegrament amb maons, però en la B s'utilitzaren teules com a coberta). Cada conducció s'encabí dins una rasa excavada en l'argila natural i reblerta amb terra sorrenca fina. Aquests tiratges es muntaren per sota de les boques d'alimen-

tació, però no al nivell del fons, sinó a una cota superior.

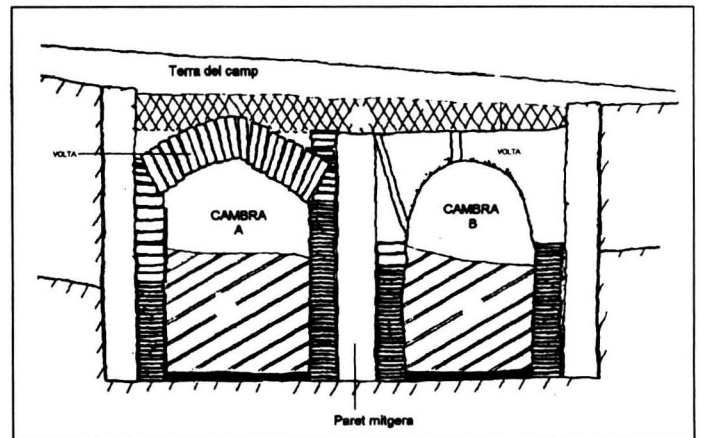
Estructures exteriors

Exteriorment el forn constava d'un àmbit d'accés i de treball, delimitat per sengles murets de maons i fang que s'adosaven al terreny natural. Aquests murs foren aixecats amb maons de gruixos diversos i fonamentats en el terreny natural. Prop de les boques de foc, i recolzats sobre els murs anteriors, es construïren dos pilars de maons gruixuts lligats també amb fang, de planta quadrada, que interpretem que servien de suport per a algun tipus de coberta de l'edifici del forn, coberta que hauria desaparegut.

En la part més exterior de l'entrada al forn es devia situar la porta pròpiament dita, que desconeixem com era ja que sols s'han conservat uns pilars de planta quadrada i fets amb maons i fang, que devien servir probablement per a algun tipus de coberta. Per a accedir a la zona de treball, es practicà un pendent en el terreny natural, sobre el qual documentarem els diferents nivells estratigràfics de treball. Cal esmentar que malau-



Vista frontal de l'entrada



Secció transversal de les dues cambres

Detall de la paret de maons que delimitaven l'entrada a la zona de treball del forn, en pendent cap a aquest.



Detall de la boca de la cambra A.



radament no trobàrem cap material ceràmic que permetés una datació segura del jaciment.

L'estratigrafia dipositada en l'exterior seguia el pendent rebaixat inicialment. Un primer moment de treball el marquen les capes d'acumulació de cendres produïdes en alimentar i netejar el forn. Cobrint aquests nivells inicials documentàrem la capa de terra i runa, que seria d'amortització dels estrats de treball. Aquesta capa aparegué coberta per una altra, també de cendres fosques, que sembla marcar el darrer moment de treball del forn fins a la col·locació d'un enllosat de pedra, que trobàrem força desgastat i que devia servir com a base de les boques de foc i per a optimitzar la introducció de troncs en el seu interior. Sobre aquesta capa hi havia un nivell força potent de terra i runa que devia haver servit per a inutilitzar de manera definitiva el forn un cop aquest s'abandonà. Aquesta inutilització del forn s'hauria completat cobrint la graella amb la runa que hem descrit en iniciar aquest article. Així ja no trobàrem cap tipus de nivell de cendres o atribuïble a treballs del forn que cobrés aquest sòcol de pedres.

La graella

Ja hem parlat de la construcció de la graella en referir-nos a les dues cambres del forn. Exteriorment la graella quedava dividida en dues meitats per una línia incompleta de rajols disposada sobre la paret mitgera central, però conservant la mateixa cota a cada cambra. Les solucions per a resoldre la cuita a cada cambra són diferents. En la cambra A s'aprofitaren els espais entre les arcades de suport per a situar els forats de sortida de foc, espais que es tapaven parcialment amb rajols. Això deixava uns espais més o menys rodons i de reduït tamany, similars als situats sobre la cambra B. Els forats de la cambra B, en canvi, travessen la volta d'obra cuita i són també rodons. Les diferències entre els forats de la graella són provocades pel diferent tipus de coberta de cada cambra. Sobre la disposició d'aquests forats, que en el cas de la cambra B n'hi ha quaranta-quatre, cal dir que en principi es disposaren més o menys regularment, però que en la part de la graella més propera a la boca de foc els trobem més concentrats. Segons el senyor Vidal, això respondria a un problema que ell mateix havia pogut observar

en altres forns. La circulació d'aire que alimentava la cambra de combustió provocava que el tiratge fos major en la part posterior de la cambra de foc. Aquest fet provocava que s'assolissin majors temperatures en la part posterior del forn que no en l'anterior, la qual cosa feia que l'obra col·locada sobre els forats del davant no rebés tanta escalfor com la dels forats del darrere, podent quedar àdhuc pràcticament crua. Per això s'obrien més forats al davant, en un intent que sortís més escalfor i no existís el desequilibri calorífic esmentat.

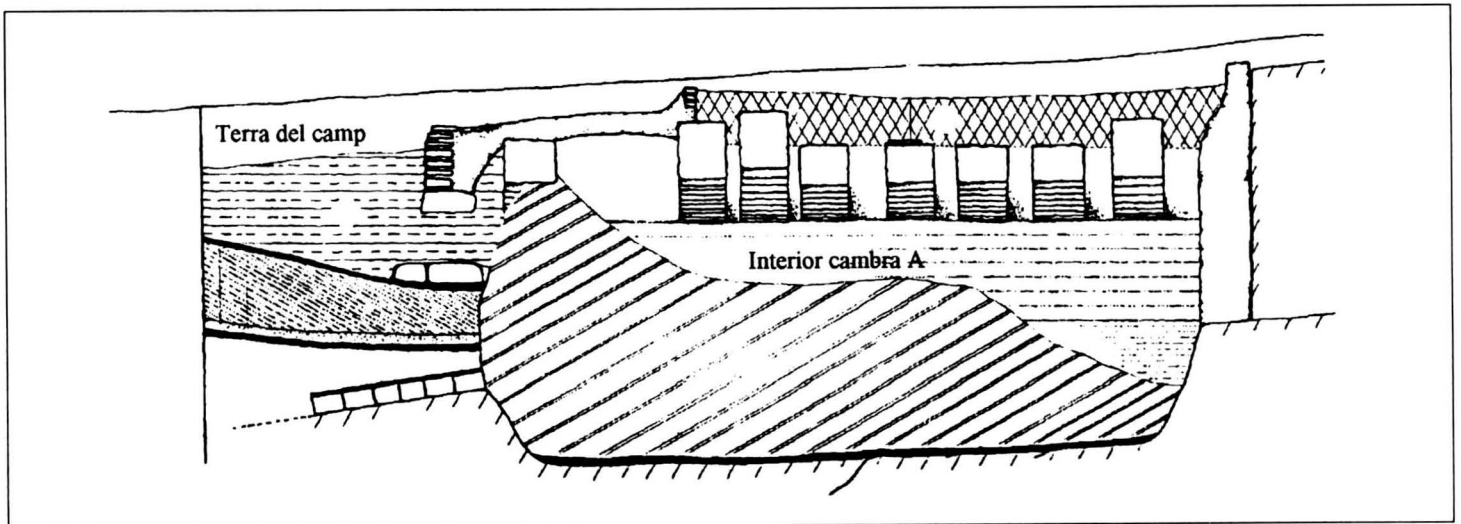
Conclusions

El Forn de Sant Marc estava situat dins una zona de creixement fabril el passat segle i on hi ha notícies d'altres forns similars a aquest o més simples (amb una sola cambra). Àdhuc es coneixen forns propers que conserven força bé la seva estructura, com el que hi ha a poca distància en direcció a l'església de Sant Marc, forn que també fou edificat amb dues cambres. Aquest edifici encara conserva dempeus les parets exteriors, amb murs de maons i blocs de pedra, i pot servir d'exemple de com hauria estat construït el de Sant Marc I.

Malgrat el seu relatiu bon estat de conservació, l'excavació del Forn de Cal Bassacs ha plantejat alguns dubtes difícils de resoldre amb exactitud. En primer lloc es fa difícil una datació més o menys exacta d'aquest forn. Aquest problema vé donat per la manca d'elements cronològics fiables que permetin situar el forn en un o altre moment, tant en la seva construcció com en el seu abandonament. Durant l'excavació del forn no es va documentar cap tipus de material ceràmic que permetés la datació del forn, i de la mateixa manera cal lamentar la manca de documentació escrita relacionada amb ell.

Com a material que podríem considerar significatiu tindríem un tipus de maó gran i gruixut (8 cm de gruix), anomenat popularment *doca*, que segons el senyor Vidal s'hauria produït fins als primers anys d'aquest segle i després se'n va abandonar la producció. Així podem aportar una datació relativa en funció d'aquest tipus de producció.

La pròpia fundació del nucli dels Bassacs, origen de l'actual barriada de Cal Bassacs, ens pot aportar alguna dada interessant per a la cronologia del forn. L'any 1861 la família Bassacs, industrials tèxtils de Berga, comprà uns terrenys prop de la casa de cal Fígols, a Gironella, per tal d'edificar-hi la fàbrica vella de Cal Bassacs. L'any 1871 adquirien uns terrenys annexos per a ampliar



Secció cambra A

aquesta fàbrica, que ja devia haver estat inaugurada. Entre la runa recuperada en l'excavació trobarem alguns exemples d'un tipus de maó força característic, en forma de quart de cercle (alguns semblaven haver-lo superat). Aquesta mena de maó sembla fet per a un ús molt concret, com és la construcció de pilars de secció rodona. El Sr. Vidal ens explicà com fa anys n'havien fabricat en el seu forn, i que efectivament servien per a fer pilars de secció rodona, tant amb quatre com amb tres peces. L'exemple adduït de la fàbrica vella de Cal Bassacs pot servir com a referència de la utilització del forn, puix que en la construcció d'aquest edifici s'utilitzaren aquest tipus de pilars. Aquesta tècnica constructiva, la d'utilitzar maons en forma de quart, de terç o de mig cercle per a fer columnes o pilars, és força antiga i almenys es remunta fins a l'època romana, com així ho demostra la troballa d'aquest tipus de pilars al jaciment romà del Morè, a Sant Pol de Mar, al Maresme, excavat l'any 1995.

Es pot pensar que els maons d'aquest tipus fabricats en aquest forn havien servit per a aixecar els pilars d'aquesta fàbrica. Si així fos, podríem pensar que en edificar la fàbrica vella el forn podia trobar-se en plena activitat, encara que aquests maons podrien haver estat fabricats en algun altre forn d'aquest tipus. D'aquesta manera, almenys en els anys setanta del passat segle el forn de Sant Marc encara podia funcionar, per bé que no disposem de cap dada per saber quan es devia abandonar. De tota manera cal pensar que amb la construcció, a finals del segle XIX, de la bòbila de Cal Bassacs, la major part de l'obra per a construcció es produïa allà, i que molts forns foren abandonats, com podria ser el cas del de Sant Marc.

Però no sols es plantegen dubtes cronològics. També hi ha dubtes sobre la seva construcció, especialment donades les dimensions del forn. Dubtem si el forn ja s'havia construït amb dues cambres, encara que la graella no presentava cap diferència visible en superfície o cap tipus d'ampliació. De la mateixa manera la paret exterior d'argila cuita tampoc no denotava cap tipus d'ampliació o reforma, per la qual cosa no existien raons tècniques que fessin pensar en una construcció inicial més simple.

Cal considerar, però, que el fet de construir el forn amb dues cambres obeïa a la necessitat de mantenir una producció important, que en el cas de tenir una cambra més petita hagués resultat insuficient. La construcció de dues cambres més petites en lloc d'una de més gran solucionaria el problema arquitectònic de construir una volta més ampla, de major llum i que podia presentar més problemes de solidesa. La construcció d'ambdues cambres soterrades respon també a un plantejament d'estalvi energètic, car així es mantenia millor l'escalfor que si les cambres s'haguessin construït a l'exterior.

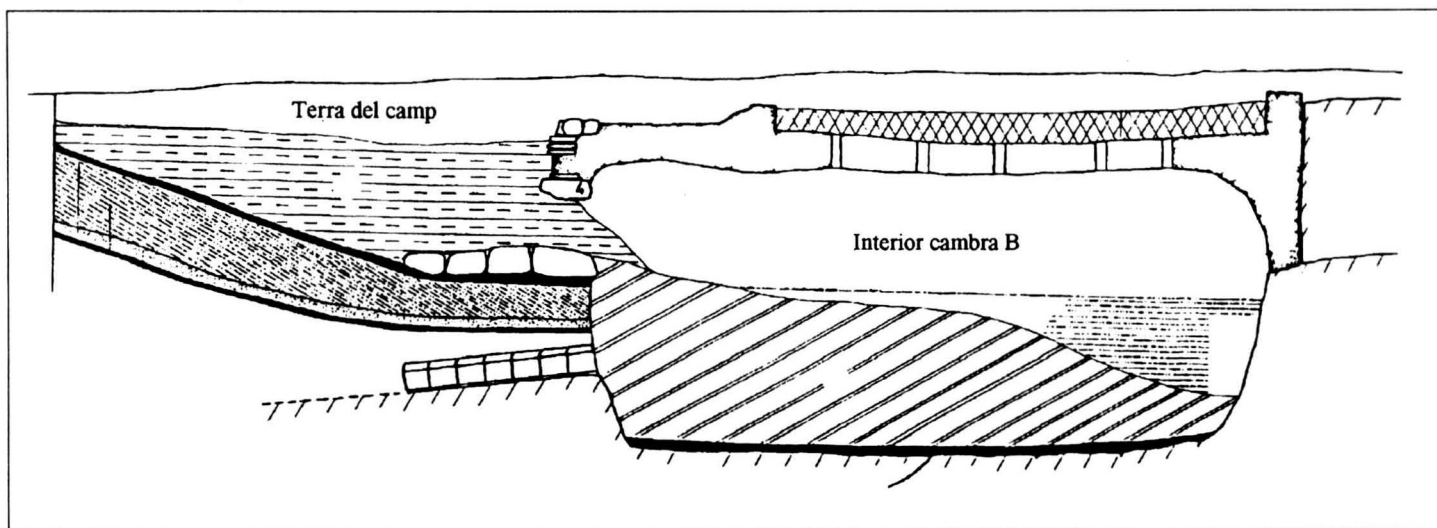
La considerable alçària interior de les cambres podia fer pensar en algun tipus d'ampliació vertical del forn. Tampoc no hi ha cap indicatiu clar per a afirmar res en aquest sentit, i almenys les boques d'alimentació sempre haurien estat a la mateixa alçada, car per sota d'aquestes apareix el nivell d'argiles naturals, on sols es documenta el retall amb el canal de secció triangular pel tiratge del foc. D'alguna manera la lògica d'estalviar esforços demanaria que el nivell de càrrega de la boca estigués ran de terra per tal de no haver d'aixecar grans troncs, com s'observa en altres forns. De fet, això ja ho observem en aquest hipotètic darrer

moment d'ús del forn que hem assenyalat anteriorment, quan la boca ja estaria ran de terra i es construiria l'enllosat de pedra ja esmentat abans i sobre el qual es podrien fer lliscar els troncs més fàcilment.

Dins les cambres tampoc no queda clar que les parets de maons haguessin sofert cap modificació o ampliació (la gran quantitat de vitrificació enganxada a les parets impedia en molts casos apreciar-ne detalls). En tot cas l'única ampliació que es podria plantejar hauria estat en fondària, ampliant les cambres tot rebaixant la roca natural, però en cap cas es pot assegurar. Una possible explicació a la fondària de les cambres del forn seria que es construïen fondes per a evitar que el combustible, especialment quan s'utilitzava carbó, quedés «ofegat» per una deficient circulació d'aire en l'interior, que feia que el foc s'apagués. Una quantitat determinada de carbó necessita una quantitat determinada d'oxigen per tal que la seva combustió sigui eficaç. D'aquesta manera, quan la quantitat de carbó és excessiva es trenca aquesta proporció, no es produeix la combustió i s'apaga el foc. La fondària de les cambres permetia que si això passava no calgués netejar d'immediat el forn, sinó que es pogués tornar a encendre foc sobre el carbó mal cremat.

La producció en forns i el treball dels forners

Ja des d'època antiga es documenta la producció de ceràmica, obra constructiva o calç en forns, que segons el tipus de producció respon a tipologies diferenciades. Nogensmenys es pot observar com des de llavors els forns han variat relativament poc en la seva concepció i en el tipus de producció, tant en època medieval com fins fa pocs anys



Secció cambra B

(i encara en trobem avui exemples vius, però més residualment).

La producció d'obra constructiva en forns, com maons, teules i altres peces en argila cuita, patí un important i definitiu retrocés amb l'arribada de la revolució industrial i la imposició de la producció industrialitzada també en el nostre cas. La reducció dels costos productius, l'augment de la productivitat i la major demanda d'obra constructiva, tant per les noves fàbriques en construcció com pels nuclis urbans en creixement, superaven les possibilitats que oferien els forns utilitzats d'antuvi, que devien passar a una producció restringida a vivendes particulars, encara fins a mitjan segle.

Aquesta davallada en la producció del forn afectà directament el treball del forner o del teuler. L'ofici de forner o de teuler era força especialitzat, i consistia en produir peces d'obra per a la construcció, encarregant-se de tot allò que feia referència a l'ús i manteniment del forn (cuita, neteja, provisió de combustible, alimentació, etc.); així el forner s'encarregava de tot el procés, des del principi fins al final. Cal diferenciar la feina del forner de la del teuler, car la del segon era força més especialitzada i s'encarregava, a voltes únicament, de la producció de teules. La fabricació de les teules requeria uns coneixements més acurats de tot el procés, car la teula és una peça més difícil de fabricar que, per exemple, un maó. Les teules requereixen que l'argila quedi més compactada que en el cas de l'«obra plana», car si no es fa així es corre el perill que, en coure les peces, s'esquerdin o quedin mal cuites. Per a la fabricació de les peces el forner utilitzava algun tipus de motlle, diferent segons el tipus a fabricar, per a passar després a la cuita de l'obra crua.

La feina del forner era itinerant i aquest no treballava durant tot l'any, sinó que ho feia entre els mesos de primavera i tardor, preferentment a l'estiu, car era preferible el temps càlid i sec perquè l'obra crua pogués estar ben seca abans de coure-la. Així, els forners anaven per les cases de pagès demanant als seus propietaris si necessitaven teules o maons, i en cas afirmatiu el forner es quedava a treballar durant un temps que depenia de la quantitat d'obra a produir. La majoria de masos tenien algun forn a la seva propietat o prop de la casa, i se servien d'aquest per a la construcció o per a ocasionals reformes domèstiques. El treball en el forn no implicava sols el propi forn, sinó que requeria la presència propera d'un punt d'aigua i d'algun indret proper per a agafar l'argila base.

Això abaratia notablement el procés productiu, puix que en cas contrari l'argila havia de ser transportada de més lluny, ja que no tota l'argila era prou vàlida per a coure obra de qualitat, i es preferia la que habitualment s'anomena refractària, terme que en el cas de l'argila s'aplica a la que per la seva composició permet suportar més altes temperatures. En el cas del nostre forn, aquesta zona de treball previ podia estar perfectament al cantó de tramuntana, on a una cinquantena de metres existia fins fa alguns anys una font d'on s'abastaria l'aigua. En aquest espai es podia emmagatzemar l'argila abans de coure o bé el combustible, i també hi podia haver algun tipus de cobert on el forner treballés i guardés els seus estris i les peces d'obra abans de posar-les al foc. També podia servir per a aixoplugar-se o àdhuc passar alguna nit, puix que calia que el forner o el teuler estiguessin al cas de tot el procés productiu, àdhuc passant la nit en vetlla.

El Forn de Sant Marc es troba en una zona on n'hi ha de similars, i això fa que sigui interessant un estudi comparatiu entre els diferents exemples conservats, tant els coneguts com els que es puguin descobrir més endavant. Això permetrà estudiar un tipus de treball que recull la tradició d'altres èpoques. Els forns moderns, destinats a la fabricació de ceràmica o material constructiu, són fets en molts casos seguint les influències del treball dels forns medievals i romans. Esdevé interessant un estudi més acurat, malgrat que els forns siguin més moderns, i més quan és una tasca que a partir de la generalització de les bòbiles, amb una producció industrial d'obra, s'ha anat perdent progressivament. Que un edifici o un lloc de treball sigui més o menys modern no suposa que sigui més ben conegut que altres d'èpoques més antigues, i aquest és el cas dels forns de ceràmica o obra, que des de fa alguns anys s'estan caracteritzant de manera adequada, ja sigui tipològicament o cronològicament.

En moltes ocasions aquests forns per a la producció d'obra no funcionaven sols i, proper a ells, quan encara s'utilitzava calç per a fer morter, es solia construir un altre forn per a fabricar-ne, a partir de desfer pedres de calç.

David Olivares
Arqueòleg